

БӨЛІМ: TURAN UNIVERSITY / UNIVER / СТУДЕНТ

Функционалды аударма теорияларының салыстырмалы талдауы (Райс, Фермеер, Хольц-Мэнттэри)

ЖАРИЯЛАНДЫ 25.11.2025	ТІРЕК СӨЗДЕР bilimger, аударма сапасын бағалау, аудармашы кәсібилігі, Катарина Райс, мәтін типологиясы, скопос теориясы, трансляторлық әрекет, функционалды аударма теориясы, Ханс Фермеер, Юстта Хольц-Мэнттэри	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/184604/
---------------------------------	--	---

Қарқынбек Аида, Азамат Елдана, Мырзамсейт Эльвира

Туран университеті студенттері

Жетекші: **Турагулова А.А.**

Аннотация

Бұл мақалада аударматанудағы функционалды бағыт өкілдері – Катарина Райс, Ханс Фермеер және Юстта Хольц-Мэнттэридің концепциялары салыстырмалы тұрғыдан талданады. Неміс функционалды мектебі аударманы дәстүрлі «теңдік / барабарлық» парадигмасынан мәтіннің қызметін, аударма мақсатын және коммуникациялық жағдаятты бірінші орынға қоятын жаңа теориялық деңгейге көтерді. Мақалада алдымен функционалды аударма теорияларының қалыптасу алғышарттары қарастырылып, кейін Райстың мәтін типологиясы мен аударма сапасын бағалау қағидаттары, Фермеердің скопос теориясы және Хольц-Мэнттэридің трансляторлық әрекет теориясы жеке-жеке сипатталады. Одан әрі осы үш ғалымның көзқарастары ұқсастықтары мен айырмашылықтары тұрғысынан салыстырылып, функционалды бағыттың қазіргі қазақ аударматануына және «Аударма ісі» мамандығы студенттерін даярлауға ықпалы пайымдалады. Зерттеу нәтижелері функционалды аударма теорияларының аудармашының кәсіби дүниетанымын қалыптастыруда, сонымен қатар аударма сапасын бағалауда маңызды әдіснамалық негіз бола алатынын көрсетеді.

Кілт сөздер

функционалды аударма теориясы, скопос теориясы, мәтін типологиясы, трансляторлық әрекет, Катарина Райс, Ханс Фермеер, Юстта Хольц-Мэнттэри, аударма сапасын бағалау, аудармашы кәсібилігі.

Кіріспе

Қазіргі аударматану ғылымында аударманы тек тілдік сәйкестік немесе формалды эквиваленттік шеңберінде түсіндіру жеткіліксіз екені кеңінен мойындалды. XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған функционалды бағыт аударма үдерісін әлеуметтік-коммуникативтік іс-әрекет ретінде қарастырып, аударманың басты өлшемін – мәтіннің қызметі мен аударма мақсатына (скопосына) байланысты деп тұжырымдайды. Неміс функционалды мектебінің өкілдері – Катарина Райс, Ханс Й. Фермеер, Юстта Хольц-Мэнттэри және кейінірек Кристиане Норд – аударма теориясын тек тіл жұптары деңгейіндегі формалды операция емес, белгілі бір адресатқа бағытталған мақсатты әрекет ретінде түсіндіретін жаңа парадигма қалыптастырды.

Қазақстандық аударматану да соңғы жылдары осы функционалды парадигмамен белсенді ұштасып келеді: отандық ғалымдар аударма теориясы пәндері мен оқулықтарында эквиваленттілік мәселесімен қатар скопос, прагматикалық фактор, функционалды-когнитивтік талдау сияқты ұғымдарды оқу бағдарламаларына енгізіп жүр. Бұл үдеріс, бір жағынан, жаһандық аударматану ғылымындағы трендтерге жауап болса, екінші жағынан, қазақ тілді кәсіби аудармашыларды жаңа талаптарға сай даярлаудың қажеттілігінен туындайды. Осы контексте Райс, Фермеер және Хольц-Мэнттэридің концепцияларын салыстырмалы талдау «Аударма ісі» мамандығы студенттері үшін теориялық қана емес, практикалық тұрғыдан да өзекті.

Функционалды аударма теорияларының қалыптасу алғышарттары

Функционалды аударма теорияларының қалыптасуы XX ғасырдың 60–80-жылдарындағы гуманитарлық ғылымдардағы жалпы «функционалды бетбұрыспен» тығыз байланысты: мәтін лингвистикасының дамуы, мәтін типологиясы, коммуникация және әрекет теориялары, қабылдау теориясы аударманы жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік берді. Дәстүрлі лингвистикалық бағытта аударма сапасының негізгі өлшемі түпнұсқа мен аударма арасындағы эквиваленттік болса, неміс функционалды мектебі үшін мәтіннің коммуникативтік мақсаты мен адресатқа әсері алдыңғы орынға шықты. Осылайша, аударманы «мәтіннің тілдік қабатын» ғана ауыстыру емес, мақсатты мәдениет аясында ақпарат ұсыну, адресатпен байланыс орнату, белгілі бір прагматикалық нәтиже алу мақсатында жүзеге асатын әрекет ретінде қарастыру қажеттілігі туындады.

Катарина Райс, Ханс Фермеер және Юстта Хольц-Мэнттэри осы жаңа парадигманың әрқилы аспектілерін негіздеп, функционалды бағыттың өз ішіндегі кезеңдер мен модификацияларды қалыптастырды: алдымен Райс мәтін типологиясына сүйенген аударма сапасын бағалау үлгісін ұсынса, кейін Фермеер скопос теориясы арқылы аударманы мақсатқа бағытталған жалпы трансляциялық әрекет ретінде сипаттады, ал Хольц-Мэнттэри аударма үдерісін әлеуметтік әрекет теориясы негізінде моделдеп,

аудармашыны күрделі коммуникациялық желінің кәсіби субъектісі ретінде таныды. Осы үш ғалымның еңбектері өзара сабақтас болғанымен, олардың назар аударатын нысандары – мәтін типі, мақсат, кәсіби әрекет – әртүрлі болғандықтан, қазіргі студент үшін оларды салыстыра түсіну маңызды.

Катарина Райстың мәтін типологиясы және аударма сапасын бағалау қағидаттары

Катарина Райс аударма теориясына мәтін типологиясы негізінде сапаны бағалау идеясын енгізіп, «не аударылады?» деген сұрақты «аударма қандай функция атқаруы тиіс?» деген сұрақпен ұштастырды. Оның мәтіндерді информативті, экспрессивті, апеллятивті және аудиовизуалды сияқты типтерге бөлуі аударма стратегиясын таңдау кезінде мәтіннің басым функциясын анықтауға мүмкіндік берді. Мәселен, информативті мәтіндерде (ғылыми мақала, нұсқаулық, есеп) басты назар мазмұнның дәл жеткізілуіне аударылса, экспрессивті мәтіндерде (көркем шығарма, публицистика) стиль, авторлық «дауысы», бейнелілік басым болады, ал апеллятивті мәтіндерде (жарнама, саяси үндеу) адресатқа әсер ету, іс-әрекетке итермелеу бірінші орынға шығады; демек, әр типке сәйкес аудармашы түрлі трансформациялар мен прагматикалық бейімдеулерді қолдануы тиіс.

Райстың теориясының ерекшелігі – ол аударма сапасын тек түпнұсқаға формалды ұқсастықпен емес, мәтін типіне сай функцияның орындалуымен өлшейді; мысалы, информативті мәтінде терминологиялық дәлдік пен құрылымдық айқындық сақталса, экспрессивті мәтінде стилистикалық эквиваленттік басымдырақ болуы мүмкін. Осыған байланысты К. Райс аудармашыны тек «тіл ауыстырушы» емес, мәтіннің типі мен функциясын талдаушы, коммуникациялық жағдайды түсінетін сарапшы ретінде қарастырады. Қазақ аударматануында да соңғы жылдары мәтін типологиясына сүйене отырып, оқу бағдарламаларында мәтін түрлері бойынша аударма тапсырмаларын саралау үрдісі күшейіп келеді, бұл студенттердің болашақ кәсіби қызметінде мәтіннің жанры мен функциясын ескеруге үйретеді.

Ханс Фермеердің скопос теориясы: мақсатқа бағытталған аударма моделі

Ханс Й. Фермеер функционалды бағыттың екінші кезеңін айқындап, скопос теориясы арқылы аударманы мақсатқа бағытталған әрекет ретінде қарастыратын жалпы теория ұсынды. «Скопос» (грек тілінде – «мақсат») ұғымы аударма әрекетінің орталық категориясы ретінде қарастырылып, аударылатын мәтіннің қандай мәдени-әлеуметтік жағдайға, қандай адресатқа, қандай практикалық мақсатпен бағытталғанын айқындауды талап етеді. Фермеердің пайымдауынша, аударма үдерісінде дұрыс немесе бұрыс шешім жоқ, тек берілген мақсатқа қаншалықты сай келетін шешімдер бар; сол себепті аударма стратегиясы түпнұсқаның формасынан гөрі, тапсырыс беруші қойған

тапсырма мен адресаттың қажетіне лайықталуы тиіс.

Фермеер ұсынған «скопос ережесіне» сәйкес, аудармашы ең алдымен аударма тапсырмасының сипаттамасын (translation brief) анықтап алуы, яғни кім үшін, қандай жағдайда, қандай функция атқаратын мәтін дайындап жатқанын білуі тиіс; осыдан кейін ғана лексикалық, синтаксистік, стильдік деңгейдегі шешімдер қабылданады. Бұл тәсіл әсіресе техникалық, құқықтық, жарнамалық мәтіндер, көптілді корпоративтік коммуникация жағдайында өте өзекті, себебі мұнда аударманың мақсаты көбіне түпнұсқаның формалды ерекшеліктерін емес, мақсатты аудиторияның мәдени нормалары мен күтулерін ескеріп, қажетті әрекетке жетелеу болып табылады. Қазақстандық зерттеулерде де скопос теориясының аударма сапасын бағалаудағы артықшылықтары атап өтіліп, аударманың түпнұсқаға «дәл сәйкестігін» ғана емес, белгіленген мақсатқа қызмет ету дәрежесін өлшеу қажеттілігі баса көрсетіледі.

Ютта Хольц-Мэнттэридің трансляторлық әрекет теориясы және коммуникациялық модель

Ютта Хольц-Мэнттэри функционалды бағытты әрі қарай дамытып, аударманы әлеуметтік әрекет теориясына сүйенген «трансляторлық әрекет» (translatorisches Handeln) ретінде қарастырды. Ол аудармашыны «мәтіндер арасындағы делдал» ғана емес, күрделі коммуникациялық желінің белсенді қатысушысы, белгілі бір мақсатқа бағытталған мамандық иесі деп сипаттайды. Хольц-Мэнттэридің моделінде аударма үдерісі «тапсырыс беруші – аудармашы – межелі адресат – басқа да қатысушылар» арасындағы өзара келісілген әрекеттердің жиынтығы ретінде көрсетіліп, аудармашының кәсіби жауапкершілігі, келіссөз жүргізу қабілеті және коммуникацияны ұйымдастырушы ретіндегі рөлі ерекше атап өтіледі.

Трансляторлық әрекет теориясы аударма процесін жекелеген «тілдік операциялар» жиынтығынан кеңірек түсіндіреді: тапсырысты қабылдау, мақсатты нақтылау, мәтінді талдау, адресаттың ерекшеліктерін зерттеу, қажет болған жағдайда мәтінді қайта құрастыру, қосымша түсіндірмелер беру, мультимодальды ресурстарды (графика, дизайн, верстка) үйлестіру сияқты көптеген кәсіби қызмет түрлері аудармашының міндетіне жатқызылады. Осылайша, аудармашы белгілі бір ұйымның, мекеменің, жоба командасының мүшесі ретінде қарастырылып, оның шешімдері тек тілдік емес, этикалық, құқықтық және институционалдық өлшемдермен де реттеледі. Бұл көзқарас қазіргі замандағы локализация, халықаралық ұйымдардағы ілеспе және жазбаша аударма, медиа-аударма сияқты салаларда аса маңызды, өйткені мұнда аудармашы көбінесе коммуникация стратегиясын бірге құратын кәсіби медиатор рөлін атқарады.

Райс, Фермеер, Хольц-Мэнттэри тұжырымдамаларының ұқсастықтары

мен айырмашылықтары

Райс, Фермеер және Хольц-Мэнттэридің теорияларын салыстырғанда, олардың барлығы аударманы функционалды-коммуникативтік құбылыс ретінде қарастыратынын байқаймыз: үшеуі де аударма сапасын тек лексикалық немесе грамматикалық сәйкестікпен өлшеуге қарсы шығып, мәтіннің қызметін, адресаттың қажеттілігін, жағдайдың ерекшелігін басты өлшем ретінде ұсынады. Райста бұл мәтін типологиясы арқылы жүзеге асса, Фермеерде – скопос категориясы, ал Хольц-Мэнттэриде – трансляторлық әрекет ретінде кәсіби коммуникация моделі арқылы жүзеге асады; үшеуі де аудармашының рөлін кеңейтіп, оны жай «тіл тасымалдаушы» емес, жауапты шешім қабылдайтын кәсіби субъект ретінде көрсетеді.

Сонымен қатар, аталған ғалымдардың айырмашылықтары да айқын: Райс үшін басты әдіснамалық құрал – мәтін құрылымын және функциясын талдау, сондықтан оның моделі көбіне аударма сыншысы мен оқытушысына ыңғайлы құрал ретінде қалыптасқан; Фермеер болса, теориялық деңгейде әлдеқайда жалпы сипаттағы скопос қағидасын ұсынып, аударма тапсырмасының сипаттамасын (translation brief) орталыққа шығарады, бұл практикалық жағынан тапсырыс беруші – аудармашы – адресат арасындағы қатынасты реттеуге мүмкіндік береді; Хольц-Мэнттэри осы қатынастарды одан әрі күрделендіріп, аударманы әлеуметтік әрекет ретінде моделдеп, оның институционалдық, құқықтық, этикалық қырларын қамтитын кәсіби өріс ретінде қарастырады. Осылайша, функционалды бағыттың ішіндегі бұл үш теория бір-бірін толықтырып, студентке аударманы мәтін, мақсат және кәсіби әрекет өлшемдерінде қатар ойластыруға мүмкіндік береді.

Функционалды бағыттың қазіргі қазақ аударматануы мен аудармашыны даярлау үдерісіндегі орны

Қазақстандық жоғары оқу орындарының «Аударма ісі» білім беру бағдарламаларында соңғы онжылдықта функционалды бағыттың ұғымдары мен категориялары кеңінен қолданылып келеді: оқу жоспарларында скопос теориясы, функционалды-когнитивтік талдау, мәтін типологиясы, коммуникативтік-прагматикалық факторлар сияқты тақырыптар жеке модульдер ретінде енгізілуде. Жекелеген диссертациялық зерттеулерде функционалды аударма, скопос теориясы болашақ аудармашының кәсіби дүниетанымын қалыптастыруға әсер ететін негізгі теориялық негіздердің бірі ретінде сипатталып, аударма сабақтарында мақсатқа бағытталған тапсырмалар жүйесін қолданудың тиімділігі көрсетіледі.

Сонымен қатар, қазақ тіліндегі аударматану оқулықтары мен оқу құралдарында функционалды бағыт ұғымдары жүйелі түрде түсіндіріліп, студенттерге аударма сапасын бағалаудың жаңа критерийлері ұсынылуда; мұнда аударма мәтінінің функциясы, адресатқа түсініктілігі, прагматикалық әсері, мәдени бейімделу деңгейі

сияқты өлшемдер алдыңғы орынға шығады. Bilimger.kz сияқты республикалық білім порталдары мен кәсіби қауымдастықтарда аударма мәселелеріне арналған ғылыми-әдістемелік материалдар жарияланып, болашақ аудармашылар үшін тәжірибе алмасу және өз жұмысын сынауға мүмкіндік беретін алаң қалыптасып келеді. Функционалды теорияларды оқу барысында студент аударманы «дұрыс / қате» категориясымен ғана емес, «мақсатқа сай / сай емес», «адресатқа түсінікті / түсініксіз», «мәдени жағынан бейімделген / бейімделмеген» сияқты өлшемдер арқылы бағалауға үйренеді, бұл бүгінгі еңбек нарығындағы кәсіби талаптарға сәйкес келеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Катарина Райс, Ханс Фермеер және Юстта Хольц-Мэнттэри ұсынған функционалды аударма теориялары аударманы тек формалды-тілдік құбылыс емес, күрделі әлеуметтік-коммуникативтік әрекет ретінде түсіндіретін ортақ методологиялық негізде тоғысады. Райстың мәтін типологиясы аударма сапасын мәтіннің функциясымен байланыстыра отырып бағалауға мүмкіндік берсе, Фермеердің скопос теориясы аударма үдерісін мақсатқа бағытталған әрекет ретінде қарастыру арқылы аудармашының стратегиясын тапсырма шарттарымен және адресат күтулерімен байланыстырады; Хольц-Мэнттэридін транслаторлық әрекет теориясы аудармашының кәсіби рөлін кеңейтеді және аударма процесін институционалды, әлеуметтік және этикалық өлшемдермен ұштастырады.

«Аударма ісі» мамандығы студенті үшін бұл теорияларды салыстырмалы түрде меңгеру аудармаға сыни көзқарас қалыптастыруға, мәтінді функционалды талдауға, мақсатты аудиторияны ескеріп шешім қабылдауға, сондай-ақ өз кәсібін әлеуметтік жауапкершілік тұрғысынан түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ аударматануы контекстінде функционалды бағыт отандық зерттеулермен, оқу бағдарламаларымен ұштаса отырып, көптілді мәдени кеңістікте бәсекеге қабілетті, теориялық тұрғыдан дайындалған және коммуникациялық жағдаятқа бейімделе алатын аудармашы кадрларды даярлауға қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмабекова А.Қ. Аударматану оқулығын жасау тәжірибесінен // *Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы*. - 2023. - №3. - URL: <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/download/1080/279/4983> bulletin-philology.ablaikhan.kz
2. Құлманова З.Б. Аударма теориясы // *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы*. - 2013. - №1-2 (141-142). - URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/45/45> philart.kaznu.kz
3. Байшымырова А. Ақпараттық-коммуникациялық ресурстар арқылы

аудармашының кәсіби дүниетанымын қалыптастыру: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2025. – URL: [https://dissovet.ablaikhan.kz](https://dissovet.ablaikhan.kz/wp-content/uploads/2025/06/%D0%91%D0%B0%D0%B9%D1%88%D1%8B%D0%BC%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%90._%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D2%9B-%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81%D1%82%D1%8B%D2%A3-%D1%81%D0%BE%D2%A3%D2%93%D1%8B-%D0%BD%D2%B1%D1%81%D2%9B%D0%B0%D1%81%D1%8B.pdf)

4. Тлеулинова М.Б. Көркем аудармадағы ұлттық сипаттың берілуі (функционалды-когнитивті талдау негізінде): филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024. – URL: [https://farabi.university](https://farabi.university/storage/files/181482292068e8dad10f9a2158245389_%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D1%8B%D2%9B%20%D0%B6%D2%B1%D0%BC%D1%8B%D1%81%20%D0%A2%D0%BB%D0%B5%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9C%D0%91%20docx.pdf)

5. А.Қ. ... (автор көрсетілмеген). Скопос теориясы және аударма сапасын бағалау мәселелері // Қостанай өңірлік университеті Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 2. – URL: [vestnik.kgu.kz](https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/download/327/365/3874)

6. Reiss K., Vermeer H.J. *Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained*. – London: Routledge, 2015. – URL: [traduttologiageneralenz.pbworks.com](https://traduttologiageneralenz.pbworks.com/w/file/attach/139448655/Katharina%2520Reiss%2520C%2520Hans%2520J%2520Vermeer%2520-%2520Towards%2520a%2520General%2520Theory%2520of%2520Translational%2520Action_%2520Skopos%2520Theor.pdf)

7. Du X. *A Brief Introduction of Skopos Theory* // *Theory and Practice in Language Studies*. – 2012. – Vol. 2, No. 10. – P. 2189–2193. – URL: [academypublication.com](https://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol02/10/27.pdf)

8. Holz-Mänttari J. *Translatorisches Handeln: Theorie und Methode*. – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1984. – URL: [scirp.org](https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2869031)

9. Çetiner S. *An Investigation of Holz-Mänttari's Translational Action: A Sociocultural*

*Model // ResearchGate, 2020. - URL:
https://www.researchgate.net/publication/333728799_An_Investigation_of_Holz-Manttari%27s_Translatorial_Action_A_Sociocultural_Model ResearchGate*

10. Фридман А. Многогранное переводоведение // *Slavica Helsingiensia*. – 2008. – Vol. 35. – P. 39–52. – URL: <https://blogs.helsinki.fi/slavica-helsingiensia/files/2019/11/sh35-39.pdf> blogs.helsinki.fi

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.